

—ЗІБРАННЯ ТВОРІВ—

Г Р И Г О Р І Й
С К О В О Р О Д А

С О Н
Л И С Т И

ПОВНА АКАДЕМІЧНА
ЗБІРКА ТВОРІВ
ТОМ IV
ЗА РЕДАКЦІЄЮ
ПРОФ. ЛЕОНІДА УШКАЛОВА

ХАРКІВ
«ФОЛІО»
2023

ЛИСТИ

До Михайла Івановича Ковалинського¹

1

[Харків] 26 (27?) травня 1762 р.

Salve, adolescens omnium dulcissime,
Pretiosissime mi Michaël!

Simul atque digressi sumus e concione, subito subiit animum meum mira miseratio tuū, mirumque desiderium, et egomet me ἐπέπληξα, quod te non invitavi in Musaeum meum, reliquorum socius ut esses, cum praesertim non sine dolore animi te esse apparet in praesentia tum ob alia, tum ob optimum avunculum tuum²; quod ego eximiam tuam in propinquos interpretor pietatem. Sed ego non miror, te juveniculum saepe timore, semper pudore impediri, ne ad me ventites. Ego Veteranus, quod saepe trepidem, egomet mihi valde displiceo, ignavum et mollem vocitans, et objurgans. Crede mihi, mi anime, et hodie me timore puerili esse victum, quo minus auderem te invitare. O utinam pectus introspiceres! Sed quando ego tibi persuadebo, me tua causa omnia contemnere, omnia vincere, ferreque paratum, quod aliquando succumbo, pensabimus ignaviam τῆ ἀνδρίας. Sed accipe, o carissime, verba Die S[ancti] Spiritus ex eodem: Πάντες ἦσαν προσκαρτεροῦντες ὁμοθυμαδὸν τῆ προσευχῆ καὶ τῆ δεήσει. cap[ut] act. 1: 14³.

Vale, mi anime! Tuus Gregor[ius] S[abbin]

• ————— •
*

Здрастуй, найприємніший з усіх юначе,
мій дорогоцінний Михайле!

Як тільки ми розійшлися після зібрання, мою душу раптом охопив жаль за тобою і сильне бажання тебе бачити, і я *став жалкувати*, що не запросив тебе в мій музей, щоб ти був у товаристві інших, особливо тому, що ти, очевидно, був трохи засмучений як з інших причин, так і через прекрасного твого дядечка, що я пояснюю почуттям тієї виняткової поваги, з якою ти ставишся до своїх родичів. Але я не здивуюсь, якщо ти, юначе, утримуєшся від відвідування мене іноді через страх, а завжди через сором'язливість. Що я, старий, іноді побоююсь, – за це я себе зовсім не хвалю, називаючи й лаючи себе лінивим і слабким. Повір мені, душе моя, що я і сьогодні піддався дитячому страху, не насмілившись запросити тебе. О, якщо б ти міг зазирнути в моє серце! Та коли мені вдасться переконати тебе, що я готовий знехтувати всім, усе перемогти й знести, тоді те, що іноді я виявляю слабкість, постараюсь урівноважити *мужністю*. Але ось тобі, мій дорогий, слова про день Св[ятого] Духа, які йому ж таки й належать: *“Вони всі однодушно були на невпинній молитві”* Дії, гл[ава] 1: 14.

Бувай здоров, моя душе!
Твій Григор[ій] С[авич].

2

[Харків] 9 липня 1762 р.

Desideratiss[ime] amice Michaël.

Discedis jam a nobis. Abi igitur quo te tua pietas et utilitas vocat: abi auspice Christo, eodem duce redibis. Faxit Jesus, ut carissimos parentes tuos utraque parte valentes feliciterque agentes domi invenias, nihil turbae, omnia in tranquillo! Custodiat gressus tuos cum optimo tuo fraterculo⁴ sublimis

• ————— •
Custos Ille Israelis, ne quid inter eundum mali accidat in via.
Domi autem sic recreaberis, ut tamen nimium otium fugias.
Nam

ἐπὶ πᾶσι μέτρον ἄριστον.

In omnibus modus optimus⁵.

Ex nimio nascitur satietas, ex satietate taedium, e taedio aegritudo animi, et quisquis ista parte laborat, sanus dicendus non est. Nullum autem tempus ineptum est ad bonarum literarum studium, et qui modice, sed perpetuo discit praesenti et venturae vitae pro futura, huic discendi non est labor, sed voluptas. Qui cogitat de doctrina, amat doctrinam, et qui amat, nunquam non discit, etiamsi in specie videatur otiosus. Qui vere amat rem aliquam, is praesentia rei amandae modice videtur delectari; at cum absens factus est, tum demum acerrimum morsum amoris sentit. Quorsum haec? Quia nisi toto pectore amaveris bonas literas, frustra fit omnis labor: alioquin amor in medio etiam otio inquit meditataturque, et cum maxime abstrahitur, tum propensissime ad discendum fertur. Satis scio te amare studia, neque dico, ut tibi calcar addatur sponte plus quam satis currenti in studio literario, praesertim hoc feriarum tempore, sed ut cognoscas, quid sentiam, et sic sum homo, ut nulla mihi satietas sit garriendi cum amicis. Existima autem hominibus pietatis amantibus jucundissimos esse adolescentulos et pueros candidos felicique ingenio natos, quales Isocrates⁶ παιδας θεῶν, id est liberos Deorum appellare solebat⁷, qui mihi occasio exstiterit sanciendae tecum amicitiae, quam mihi gratulor. Ne quid igitur nos in absentia desideres, visum est aliquot pias graeculas sententias seu μνημόσυνον id est monumentum aliquod, adscribere. Quoties libebit mecum loqui, inspicias haec dicta, et sic mecum videberis confabulari, cogitans, qualibus de rebus amicus tuus sermones caedere gaudet. Prima Unde grates habeo optimo avunculo tuo πρώτοιερῆ R[everendi]ss[im]o Patri Petro⁸ itaque sententia haec esto:

1. Κάλλιστον ἐφόδιον^a ἐν τῷ γήρατι^b ἢ σοφία id est: optimum viaticum in senectute σοφία sive παιδεία id est doctrina, nam senem hominem omnia deserunt praeter doctrina.

2. Σεμνὸς ἔρωσ ἀρετῆς^b. Magnificus amor virtutis. Non possunt enim non veneratione prosequi eum, quem conspiciunt virtutis esse domicilium. Ubi enim virtutis amor, ibi majestas sit oportet.

3. Φίλους ἔχων, νομίζε θησαυροὺς ἔχειν. – Amicos habens, puta thesauros habere (te). Nihil, inquit Seneca, aequè oblectaverit, quam fidelis amicitia⁹.

4. Χαλεπὰ τὰ καλά – difficilia pulchra¹⁰.

5. Ὀλίγη πρὸς κακότητα ὁδός^d. – Brevis ad nequitiam via. Sed accipe unam ex sacris literis: Paulus ad suum Timotheum epist. 1 cap. ultimo:

Ἔστι δὲ πορισμὸς^a μέγας ἢ εὐσέβεια μετὰ αὐταρκείας¹¹.

Est autem quaestus magnus pietas cum continentia.

Pietatis est venerari Deum et amare proximum; αὐταρκεία dicitur latine aequitas animi¹², quae sortem suam boni consulit. Haec tibi erunt monumentum nostri; tu boni consule. Vale, mi desideratissime, mi Michaël, cum optimo tuo fraterculo Gregorisco, provehat vos Christus in dies ad meliora virtutis incrementa!

Novus amicus tuus Greg[orius] Sk[oworoda]¹³.

Iulii 9, 1762.

^a Ἐφόδιον ab ὁδὸς via [Ἐφόδιον вид ὁδὸς – дорога (лат.)].

^b Τὸ γήρας, γήρατος – senectus [Τὸ γήρας, γήρατος – старість (лат.)].

^b Σεμνὸς – gravis, ponderosus; ἔρωσ, ἔρωτος – desiderium, amor [Σεμνὸς – поважний, важливий; ἔρωσ, ἔρωτος – бажаний, любов (лат.)].

^r Ὀλίγος – brevis, parvus; κακότης, κακότητος – nequitia, malitia [Ὀλίγος – короткий, малий; κακότης, κακότητος – безчестя, зло (лат.)].

^a Πορισμὸς – vectigal [Πορισμὸς – прибуток (лат.)].

• ————— •
*

Найжаданіший друже Михайле!

Ти вже покидаєш нас. Що ж, рушай туди, куди кличе тебе благочестя й користь, іди з Христом, з ним-таки й повертайся. Нехай пошле Ісус, щоб ти знайшов своїх найдорожчих батьків удома здоровими та щасливими; бодай не знають вони жодних тривог і хай пробуває все в мирі! Нехай охороняє стопи твої та твого милого братика той високий страж Ізраїля, щоб у дорозі не сталося якогонебудь лиха! Удома відпочивай, але уникай і надмірного неробства, бо

ἐπὶ πάνσι μέτρον ἄριστον –

у всьому найкраще триматися міри.

Надмірність породжує пересит, пересит – нудьгу, нудьга ж – душевний смуток, а хто хворіє на це, того не можна назвати здоровим. Немає години, не придатної для занять корисними науками, і хто помірно, але повсякчас вивчає предмети, корисні як у цьому, так і в майбутньому житті, тому навчання – не труд, а втіха. Хто думає про науку, той любить її, а хто її любить, той ніколи не перестає вчитись, хай би зовні він і здавався бездіяльним. Хто по-справжньому що-небудь любить, той, доки улюблений предмет із ним, не відчуває, здається, від цього особливої втіхи, але як тільки цього предмета не стане, він уже переживає найжорстокіші любовні муки. Чому так? Тому що, коли не любити всією душею корисних наук, то весь труд буде марним. Зрештою, любов, навіть при бездіяльності, досліджує й розмірковує, і що більше відходить від занять, то сильніше прагне до них. Мені добре відомо, як ти любиш наукові заняття, і я зовсім не хочу сказати, що тебе треба заохочувати, оскільки ти більш аніж достатньо виявляєш завзяття на ниві науки. Особливо таке спонукання недоречне зараз,

• ————— •

під час канікул. Я пишу про це тільки для того, щоб ти знав, що я відчуваю, а я така людина, яка ніколи не може насититися розмовою з друзями. Зваж і на те, що людям, які люблять благочестя, особливо приємні чисті душею юнаки й отроки, від природи нагороджені щасливими здібностями. Ісократ зазвичай називає їх *παῖδας θεῶν*, тобто Божими дітьми. Тому я шлю подяку твоєму чудовому дядечкові, *προτοερεῖο*, превелебному отцю Петрові за те, що він допоміг мені зав'язати з тобою дружбу, яку я вважаю для себе щастям. А щоб у розлуці зі мною ти не тужив, я вирішив написати для тебе кілька благочестивих грецьких сентенцій, *μνημόσυνον*, тобто пам'ятку. Як тільки з'явиться в тебе бажання поговорити зі мною, поглянь на ці вислови, і тобі здасться, ніби ти розмовляєш зі мною; згадуй при цьому, які розмови любить вести твій друг. Отже, перша сентенція нехай буде така:

1. *Κάλλιστον ἐφόδιον ἔν τῷ γήρατι ἡ σοφία*. “Найкращий пугівник у старості – це *мудрість*”, або *παιδεία*, тобто наука, бо людину в старості залишає все, крім науки.

2. *Σεμνὸς ἔρωσ ἀρετῆς*. “Священна любов до чесноти”. Бо не можна не поважати того, в кому вбачаєш оселю чесноти, адже де любов до чесноти, там має бути святість.

3. *Φίλους ἔχων, νομίζε θησαυροὺς ἔχειν*. “Маючи друзів, вважай, що ти володієш скарбом”. Ніщо, каже Сенека, так не радує, як вірна дружба.

4. *Χαλεπὰ τὰ καλὰ*. “Прекрасне важке”.

5. *Ολίγη πρὸς κακότητα ὁδός*. “Короткий шлях до зла”. Але прийми один вислів зі Святого Письма. Павло в 1-му посл[анні] до свого Тимофія (остання гл[ава]) пише:

Ἔστι δὲ πορισμὸς μέγας ἡ εὐσέβεια μετὰ αὐταρκείας.

“Великий же зиск – то благочестя із задоволенням”.

Благочестю властиво шанувати Бога й любити ближнього. *Αὐταρκεία* по-латинськи називається душевним

спокоем, при якому людина задоволена своєю долею. Оце тобі на пам'ятку від мене: будь задоволений тим, що маєш. Бувай здоров, мій найжаданіший, мій Михайле із твоїм прекрасним братиком Грицем. Нехай допомагає вам Христос день у день краще зростати в чесності.

Твій новий друг Григ[орій] Ск[оворода].

9 липня 1762 року.

3

[Харків, кінець серпня – початок вересня 1762 р.]

Mi Michaël,
gaude in Domino.

Si tibi publice discere graecam linguam non licuit non tam ob nimium laborem, quam per quorundam improbum conatum, non ideo tibi clypeus, ut ajunt, est abjiciendus. Paulatim privatim disces et omnino, si me amas, disces. Clarissimum argumentum mihi tui in me amoris futurum existima, si amaveris graecas Musas; et si tibi gratus est noster tui amor, tantisper eum duraturum scias, dum virtutem καὶ ἑλληνικὰ Γράμματα veneraris et expetis. Imitare igitur palmam, quae quo gravius petrae avulsae saxo premitur, eo procerius pulchriusque sursum erigitur¹⁴. Haec est illa arbor, quae victoribus Martyribus in manus datur, ut videre licet in picturis¹⁵. Furtivis horis quotidie, paululum quidem certe, sed, inquam, quotidie aliquid, velut in stomachum, vocabulum aut sententiolam in animum injice, ac ceu igni alimentum paulatim appone, ut alatur et crescat animus, non obruatur. Quo lentius disces, eo fructuosius. Lenta perpetuitas spe majorem acervum accumulatur. Opera manuductoris, si forte opus erit, praesto est. Habes multos ex condiscipulis, qui admoneant, siquid dubites. Quodsi mea etiam opera uti volueris, nihil mihi gratius erit. Ad hoc nisi me Avunculi tui R[everendi]ss[imi] P[atris] Petri

---

meritum et benevolentia obligasset, ipsa nostra amicitia satis incitamento erat futura.

Amicus tuus Greg[orius] Skoworoda.

Si quid pecunia opus erit mutuâ, ut solet accidere, noli quaerere alios tibi creditores praeterquam me, nisi forte putas hic quemquam alium humaniorem erga te esse, quam me tibi. Scio te nimii esse pudoris, et málo in hanc partem pecces, quam in diversam, interdum tamen deponendus est pudor in honestis quidem rebus solis, ubi praesertim urget necessitas. Et stultitia est id pati, quod fugere possimus. An metuis, ne te pauperem existimem et in paupercula domo natum, si venias rogaturus mutuuum? Ah non is sum, sed qui jam pridem cecini laudes paupertati. Aliis inservio cur non tibi et tuis? Si ipse puderis, mitte Alexiolum nostrum¹⁶, facile rem conficies. Caeterum si quis forte grammatophorus contingeret в Олшанку¹⁷, significabis mihi per eundem Alexiscum. Sum omnino [...]¹⁸

*

Мій Михайле,
радіє у Господі!

Якщо тобі не дозволено офіційно вивчати грецьку мову не так через те, щоб не переобтяжувати тебе, як унаслідок нерозумного втручання деяких осіб, то тобі зовсім не слід іще, як то кажуть, складати зброю. Приватним способом ти можеш потроху вивчати її, та й узагалі, якщо ти любиш мене, то вивчиш її. Май на думці, що найкращим доказом твоєї любові до мене буде твоя любов до грецьких Муз, і якщо тобі дорога наша любов, то знай, що вона буде тривати доти, доки ти будеш шанувати добродетель і *еллінську літературу*. Отже, наслідуй пальму: що сильніше її стискає скеля, то швидше

й прекрасніше здіймається вона догори. Це – те дерево, яке дається в руки переможцям-мученикам, як можна бачити на іконах. Викроюй якусь часину й щодня потроху, але обов'язково, кажу, саме щодня, підкидай щось у душу, мов у шлунок, слово або вислів і немов до вогню підкидай потроху поживи, щоб душа живилася й росла, а не пригнічувалась. Чим повільніше будеш вивчати, тим плодотворнішим буде навчання. Повільна постійність накопичує кількість більшу від сподіваної. Допомога керівника, якщо в ній буде потреба, забезпечена. Серед товаришів у тебе є такі, які підкажуть тобі, якщо в чомусь не впевнений. Коли ж схочеш користуватися моєю допомогою, то для мене не буде нічого більш приємного. Якщо б до цього мене не зобов'язували послуги й добродійства твого дядечка, преподобного отця Петра, то сама наша дружба була б для того достатнім приводом.

Твій друг Григ[орій] Сковорода.

Коли тобі треба буде позичити якусь суму грошей, як це трапляється, то не шукай собі інших кредиторів, окрім мене, якщо ти не думаєш, що в цій справі хто-небудь інший буде щодо тебе делікатнішим, аніж я. Я знаю, що ти надзвичайно сором'язливий, і вважаю за краще, щоб ти грішив у цей бік, а не в протилежний, однак іноді варто відкинути сором'язливість, звісно, тільки в чесних справах, а надто тепер, коли цього вимагає необхідність. І безглуздям було б терпіти те, чого можна уникнути. Невже ти боїшся, що я вважатиму тебе злидарем або таким, що походить з бідної родини, якщо ти прийдеш за позичкою? О, я не такий, я вже раніше прославив бідність. Я роблю послуги іншим, чому ж не робити їх тобі й твоїм? Якщо ж ти сам соромишся, тоді пошли нашого

Олексійка; ти швидко влаштуєш справу. Втім, якщо випадково буде листоноша (в Олшанку), сповісти мене через цього ж таки Олексійка. Я зовсім...

4

[Харків, початок вересня 1762 р.]

Salve, mea unica voluptas,

Michaël mellitissime!

Quoniam tam angelice amas Davidicos psalmos¹⁹, dici nequit, quantae mihi est hoc voluptati. Accendis tali tuo tantoque ingenio quotidie novos in me tui igniculos, quos, quoniam ex virtute sunt nati, immortales fore confido. Nihil nunc dicam de stylo tuae schedulae. Crede mihi, Erasmus nostrum²⁰ visus sum audire, adeo latino spirat spiritu. Vale, mi anime! Versus utcunque, licet sunt pulcherrimi, aliquantulo adjutos tamen propediem remittam, saltem ut modulationi vocis sint aptiores. Tu perge talis esse, qualis es.

Tuus Gregorius.

Ipsa docebo cum organo pueros, interim jubebis Maximiscum nostrum²¹ utcunque musicas notas praemollire. Quando me ad te vis venire, scribes.

*

Здрастуй, моя єдина радосте,
Михайле найдорожчий!

Не можу тобі сказати, як мені приємно те, що ти такою янгольською любов'ю любиш Давидові псалми. Такими великими властивостями твоєї душі ти щодня запалюєш у мені нові вогники любові до тебе, які, народжені з чесноти, будуть, я впевнений, вічними. Нічого тепер не скажу про стиль твого листа. Повір – мені

здавалось, що я чую нашого Еразма, настільки твій лист пройнятий латинським духом. Бувай здоров, моя душе! Вірші, наскільки це можливо, прекрасні. Невдовзі я їх тобі поверну в дещо виправленому вигляді, щоб зробити їх придатнішими для декламування. Ти ж і надалі будь таким, який ти тепер.

Твій Григорій.

Сам я проводитиму з хлопцями навчання в супроводі органа, тим часом подбай про те, щоб трохи підготувати до співів по нотах нашого Максимка. Напиши, коли саме я маю до тебе прийти.

5

[Харків, середина вересня 1762 р.]

Salve, carissimum nobis ζῶον,

Michaël mellitissime!

Cum mature e ludo descendissem, cumque quod agerem quaerere coepissem, ecce tibi repente in oculos nostros proles illa, quam nostri, opinor, vocatur nescis, qui? vocatur Michaël. Tu, inquam, subito animo meo obversari coepisti. Nunquam enim cum meis Musis congregior, quin te animo videam, videarque tecum Musarum amoenitates lustrare καὶ τὸν Ἐλικῶνα²² peragrarē, teque iisdem rebus ac iisdem Camaenarum²³ voluptatibus deliciari putem. Et certe quidem ad perfectam illam veramque amicitiam, quae sola maxime edulcat vitae molestias, imo vivificat, non solum pulchra virtus, geniorumque similitudo, sed etiam studiorum requiritur. Non enim perfecte conveniet inter diversorum studiorum homines. Et permulti hoc ipso nomine esse mihi justi amici nequeunt, quod literas non didicerunt; aut didicerunt quidem, verum a meo ingenio alienas. Etiam si caetera omnia sunt similia. Fateor apud te affectum meum.

Equidem te amarem, etiamsi prorsus esses ἀναλφάβητος, propter candorem scilicet ingenii tui, honestarumque rerum appetentiam, ut alia taceam, etiamsi plane rudis rusticus esses. At vero nunc cum video te ad Graecanicas literas (quas quomodo amem, quid ego tibi dicam?) mecum incitari adque humaniorem illam literaturam, quae omissis gerris Siculis, ut dicitur, pulchra simul et utilia spirat, tantus in animo meo amor tui invalescit, ut de die in diem major crescat, nec quidquam mihi in vita dulcius, quam tecum tuique similibus garrere. Sed avocor. Vale, Michaël! Compose mihi tres quatuorve versiculos ac ad me trans mitte. Quos, rogas? Quos libet, nam tua omnia placent. Bene facis et pie, mi anime, quod custodem praefecisti Maximiscum²⁴ aegroto fraterculo. Ceterum ne temere audias quoslibet medicinam indicantes. Nullorum enim artificum major copia apud vulgum, quam medicorum, et tamen nihil minus vulgus novit, quam morbos curare. Praeter vulgaria simplicia medicamenta, respue omnia. Venae sectionem²⁵, aut castapotia (проносія) fugato tanquam anguem. Et si volueris invises nos confabulatu ros hac supra re hodie.

Tui amantissimus Greg[orius] Sabbin²⁶.

*

Здрастуй, найдорожча мені *істото*,
наймиліший Михайле!

Коли я у звичний час виходив зі школи й став думати про те, що мені треба робити, перед моїми очима раптом з'явилась людина, котру, я думаю, ти знаєш. Як її звуть? Звуть її Михайлом. Ти, кажу, став несподівано з'являтися у моїй душі. Коли я зустрічаюсь зі своїми Музами, то завжди бачу тебе у своїх думках, і мені здається, що ми разом втішаємось принадами Муз і разом ходимо по Гелікону. Я впевнений, що ти втішаєшся тими ж самими речами, тими ж самими принадами Камен. Справді-

---

бо, для повної й істинної дружби, яка єдина найбільше пом'якшує прикрощі життя, ба навіть оживляє людей, потрібна не лише прекрасна добродієність і подібність не самих тільки душ, але й занять. І саме з цієї причини справжніми моїми друзями багато хто не може бути, бо вони не вивчали наук, або ж якщо й вивчали, то такі науки, які чужі моїм розумовим нахилам, хоч у всьому іншому вони й подібні до мене. Признаюсь тобі в моїй до тебе прихильності: я любив би тебе навіть тоді, якби ти був геть *неписьменним*, любив би саме за ясність твоєї душі та за твоє прагнення до всього чесного, – не кажу вже про все інше; любив би тебе, хоч би ти був зовсім неосвіченим і простим. Тепер же, коли я бачу, що ти разом зі мною захоплюєшся літературою греків (як я їх ціную, мені немає потреби говорити тобі) і тією гуманітарною літературою, котра, якщо відкинути сицилійські жарти, як кажуть, надихає на все прекрасне й корисне, – то в моїй душі утверджується така любов до тебе, яка зростає з кожним днем, і для мене немає у житті нічого приємнішого, ніж балакати з тобою й тобі подібними. Але мене кличуть. Бувай здоров, Михайле! Склади для мене три або чотири віршики й перешли їх мені. Які? – спитаєш ти. А які хочеш, бо все твоє мені подобається. Ти добре й благочестиво зробив, моя душе, що поставив Максимка сторожем до хворого братика. Однак не слухай необачно випадкових людей, які радять ті або інші ліки. У жодній галузі в народі немає такої великої кількості знавців, як у медицині, і немає нічого такого, про що народ так мало знав би, як про лікування хвороб. За винятком загально-вживаних простих ліків, відкидай усі. Кровопускання й очисного пиття [проноснія] уникай, наче отруйної змії. А якщо хочеш, зайди до мене, і ми з тобою про це сьогодні поговоримо.

Вельми люблячий тебе Григ[орій] Савич.

[Харків, середина – друга половина вересня 1762 р.]
 Salve, vigor studiorum meorum Michaël mellitissime!

Remitto tibi tuos versus sacros, leviter immutatos non ad sententiam, sed ad vocem. Mihi quidem tua omnia sic placent, ut non mirum sit, si hos versiculos aliquoties osculatus sum.

[Здрастуй, сило занять моїх, найсолодший Михайле!
 Посилаю тобі назад твої священні вірші, злегка виправлені – не щодо змісту, а щодо розміру. Мені все твоє так подобається, тож не дивно, що ці вірші я кілька разів поцілував.]

Спаси мя, Господи! Яко
 Преподобній ѿскудѣ²⁷.
 Говорит ложная всякой
 И нѣтъ истины нигдѣ.
 Злость во всѣх живет сердцах,
 Само тож и во устах²⁸.
 Потреби ТЫ устнѣ лстивы,
 И язык велерѣчивій²⁹.
 Кой так в себѣ размишляет:
 Язык возвеличим свой.
 ѿт нас он; так разсуждает:
 Кто Господь нам и Бог кой³⁰?
 Но для бѣдствій нищих всѣх
 И воздыханія тѣх
 Встану з сна, рече Спаситель,
 Буду ваш скор Защититель³¹.
 Господне слово правдиво,
 Чистое как свѣтлой глаз,
 Или как сребро нежливо,
 ѿчищенное седм раз.

Ты нас, Боже, сохрани,
Во безконечніи дны
ωт такого рода лживих

И человѣк нечестивих³².

Vale, παρθενία τοῦ Χριστοῦ διαδοχή, et Sponsi tui
S[anctis] hymnis super omnia oblectare! Tuus Gregorius.

[Процавай, непорочний послідовнику Христа, і над усе
втішайся с[вященними] гімнами на честь твого Жениха!
Твій Григорій.]

7

[Харків, друга половина вересня – початок жовтня 1762 р.]

Ἐράσμιε Μιχαήλ.

Quemadmodum mercatores summo studio cavere solent,
ne sub specie bonarum malas damnosaque emant merces, ita
nobis videndum accuratissime est, ne, dum amicos, optimam
supellectilem quaerimus, imo thesaurum inaestimabilem
comparamus, per incuriam in adulterinum et falsum
incidamus, qui dicitur adulator, et secundum paroemiam
ἀντὶ γνησίου χρυσοῦ ὑπόχαλκον, id est subaeratum, sive
pro thesauro carbones³³ inveniamus. Primum igitur discrimen
adulatoris est mutabilitas et inconstantia, ut non possit diu
eadem sequi eidemque instituto adhaerere, sed veluti simia
aliis tantisper conformatur, donec, quod captat, ceperit. Sed
praestant ipsius Plutarchi verba:

Principio intuendum est in similitudinem instituti atque
continuationem, perpetuone iisdem gaudeat, eademque
laudet, vitamque suam ad unum dirigat atque exigat exemplar,
sicuti decet ingenuum amicitiae ex³⁴ iisdem moribus formatae
consuetudinisque amatorem; talis enim est amicus. At vero
adulator, cum stabilem nullam³⁵ habeat suorum morum

---

sedem, neque certum aliquod vivendi delegerit genus, sibi quod placeat, sed quod alteri, cumque alteri sese affingat atque adcomodet³⁶, non simplex est aut unius modi, sed varius ac multiplex, ex alia in aliam subinde formam transiens³⁷.

Hactenus autor.

Mi Michaël! Dic mihi ingenue ac bona fide, utrum succenses mihi, nec ne? An ideo nullam ad nos literam mittis, quod versiculos tuos dixi rudiusculos? At tanto crebriores mitte. Quis enim nascitur artifex³⁸? Usus per errores ducit nos ad elegantiam scribendi. Illi quidem ad perfectos comparati videri possunt tales, sed ad tuam aetatem, ad tuos in literis profectus collati, satis merentur laudis. Crede mihi, mi anime, ego cum hoc aetatis, qua tu nunc es, essem, ne pessimum quidem versum pangere poteram. Is hinc igitur, quo dignus es, si hoc te male habet! Excute igitur mihi dubium primo quoque tempore. Quodsi verum est, quod suspicor, aude quantumvis soloecissare. Ah nescis, quantum vincis alios in scribendo! Significa etiam, utrum placent tibi hi flosculi Plutarchi. Sin minus, mutabimus scriptionem, as pro istis missitabimus curtas, sed sapientes sententias vel graecas vel latinas vel utrasque. Ad haec nescio, quomodo vales, praesertim animo. Si quid est, quod tuum pectus molestat, profer apud amicum. Si non re, consilio certe condolentes iuvabimus. De his omnibus tuis brevissime me monebis. Scio enim temporis tui penuriam. Vale mi philomuse! Interim tuam schedulam avidissime expecto.

Tuus Gregorius Sabbin³⁹.

Εἰ χρειάν ἔχεις χρημάτων, γράφε πρὸς ἡμᾶς.

*

Любий Михайле!

Подібно до того, як купці вживають застережних заходів, щоб під виглядом хороших товарів не купити поганих і зіпсованих, так і нам треба найретельніше дбати

• ————— •

про те, щоб, обираючи друзів, цю найліпшу окрасу життя, ба більше – неоціненний скарб, через недбальство не натрапити на щось підроблене й мнимо, що називається підлесником, і не дістати, за прислів'ям, *замість чистого золота ὑπόχαλκον*, тобто підробку з міді, або замість скарбів – вугілля. Перша прикметна риса підлесника – мінливість і непостійність: він не може довго слідувати за одним і тим самим і триматись одного й того самого правила, а, наче та мавпа, наслідує інших доти, доки не дістане того, чого домагався. Але наведу слова самого Плутарха:

“Насамперед слід мати на думці постійність і послідовність справжнього друга: чи постійно він тому ж радіє, те ж схвалює, і чи скеровує він своє життя за одним зразком, як це властиво тому, хто любить дружбу й навички життя, які склалися на основі подібності характерів, бо такий друг. Тим часом підлесник, не маючи постійної підстави для своєї поведінки, не вибравши собі певного способу життя, який би подобався йому, а не іншому, наслідуючи іншого й пристосовуючись до нього, не є, отже, простою людиною або людиною одного способу життя, але мінливого й різноманітного; з одного різновиду він раптом переходить на інший”.

Так говорить автор.

Мій Михайле! Скажи мені щиро й одверто: гніваєшся ти на мене чи ні? Невже ти тому не прислав мені жодного листа, що я вважав твої вірші трохи недосконалими? Навпаки, тим частіше їх посилай. Бо хто ж народжується митцем? Вправи через помилки ведуть нас до вишуканості письма. Твої вірші, якщо їх порівнювати з бездоганними віршами, справді можуть здатися такими (як я їх оцінив), але, якщо зважимо на твій вік і на твої успіхи в науках, вони достатньо заслуговують похвали. Повір мені, моя душе, коли я був у твоєму віці, я не міг скласти й найпростішого вірша. Отже, ти на шляху до мети, гідної тебе,

коли це тебе так хвилює. Розвій мій сумнів від самого початку. Якщо правда те, що я підозрюю, то не бійся погрішити проти правил мови. Ах, ти не знаєш, наскільки ти переверщуєш інших у письмі! Відзнач також, чи подобаються тобі ці квіточки з Плутарха; якщо ні, то змінимо стиль листа й замість них будемо посилати тобі короткі, але мудрі вислови – грецькі чи латинські, або і те, і друге. Крім того, я не знаю, як ти себе почуваєш, особливо, як у тебе на душі. Коли щось непокоїть твоє серце, повідай другові. Якщо не ділом, то бодай порадою допоможемо тому, хто страждає. Про ці три речі повідом мене в найкоротших словах. Я знаю, що в тебе не вистачає вільного часу. Бувай здоров, мій любителю Муз! Тим часом я з великим нетерпінням жду твого листа.

Твій Григорій Савич.

Якщо ти потребуєш грошей, то напиши мені.

8

[Харків, друга половина вересня – початок жовтня 1762 р.]

Mi carissime Michaël salve!

Mitto tibi qualecunque specimen secum ipso loquentis animi tacite seseque tamquam lusu quodam oblectantis ac in morem alitis per sublimia coeli spatiosaque volitantis ac tanquam velitantis. Incredibile dictu, quam isthuc delectat, cum animus liber ab omnibus atque expeditus in morem delphinis perniciosissimo sed non insano motu φέρεται. Magnum hoc quidem est atque unice summis viris familiare et sapientibus. Haec est illa ratio, qua taedium altissimae solitudinis sancti homines et prophetae non modo tulerunt, sed etiam inerrabiliter sunt delectati τῆ ἐρήμῳ, quam adeo ferre grave est, ut Aristoteles haec dixerit: “Homo solitarius aut bestia est fera, aut Deus”⁴⁰. Videlicet mediocribus hominibus mors est solitudo; oblectatio autem iis, qui aut

oppido fatui, aut excellenter sunt sapientes. Illis grata ἡ ἐρημία propter stuporem; horum autem mens dia, divina invisibiliter inveniens occupatur, mireque delectatur iis, quae vulgaribus ingeniis sunt ἄδυστα, unde vulgus et admiratur tales et melancholicos⁴¹ vocitat; at illi quasi jugi convivio deliciantur, nullo negotio sibi exstruentes aulas, atria⁴², domos (“κοὺς ἐραυμένης”⁴³ etc.), verum etiam montes, fluvios, silvas, campos, diem, noctem, feras, homines et quid non? “И веселіе вѣчное над главою их”⁴⁴. Hujus Abrahamiticae familiae si cupis esse nepos et esse heres invisibilium bonorum et non adimendorum, hos suspice, hos imitare, his adhaere, ac ostende jam nunc in tenella aetate, ut appareat te catulum non porci, sed Leonis⁴⁵; pullum columbinum, aut aquilinum esse, non vespertilionis, non filium τῆς Ἀγάρ⁴⁶ ancillae et servae, sed Sarrae⁴⁷, quae gignit in libertatem⁴⁸, breviter non mundanum, non triviale, non lippis et tonsoribus notum, οὐ τὸ κοινὸν, sed excellens, sed rarum, sed novum atque caeleste cogita, molire, meditare. Persequere non inanes τῶν σοφιστῶν⁴⁹ πλοκάς, non distinctionum bifidas unguas, porcis familiares⁵⁰, sed tales libros degusta, quales sunt, in quibus haec aut similia referuntur: Quid est philosophia? Respondetur: secum ipso morari... secum loqui posse⁵¹. Rursum: cum Crates videret quendam secum in solitudine loquentem, non sane cum malo, inquit, homine confabularis etc. his affinia⁵². Talibus videlicet libris praeparatur animus ad lectionem S[anctarum] Scripturarum, quae sunt piarum ac angelicarum mentium ὁ παρὰδειςος, qui semper spectatur et nunquam satiat. Tales homines inspiciendi, quorum verba, facta, τὸ ὄμμα, incessus, gestus, esus, potus breviter tota vita εἰς τὸ ἐντὸς φέρεται, id est, introrsum, velut illa vestigia, ut est in Plutarcho⁵³, spectat, id est, qui non volantia non nubes persequuntur, sed unice animo suo intenti καὶ προσέχουσιν ἑαυτοῖς, donec dignum Deo se ipsos habitaculum praeparent. Καὶ ὁ θεὸς ubi insedit animis eorum, ubi ἐβασίλευσε, tum

---

quae sunt vulgo intolerabilia, horrenda, sterilia, hae ipsis divina, nectarea, ambrosiaque sunt, breviter: “веселіє вѣчноє”⁵⁴ etc.

Vale, carissime anime! Tuus Gregor[ius] Sabbin.

*

Мій найдорожчий Михайле, здрастуй!

Посилаю тобі зразок розмови душі, яка мовчки веде бесіду сама з собою, ніби грою втішаючи себе, і, як орел, ширяє високими й широкими небесними просторами й ніби бореться. Важко уявити, наскільки це приємно, коли душа вільна й відречена від усього, неначе той дельфін, мчить у небезпечному, але не безумному русі. Це щось велике й властиве лиш найвеличнішим мужам та мудрецам. У цьому причина того, що святі люди й пророки не лише зносили нудьгу повної самотності, а й безумовно втішалися *самотою*, зносити яку так важко, що Арістотель сказав: “Самотня людина – або дикий звір, або Бог”. Це значить, що для звичайних людей самотність – смерть, але насолода для тих, які або зовсім дурні, або видатні мудреці. Першим *пустеля* приємна своєю тишею, нерухомістю; тим часом божественний розум останніх, знайшовши божественне, повсякчас займається ним і вельми втішається тим, що для звичайних умів *недоступне*; тому простий народ шанує таких і називає їх меланхоліками, а вони ніби перебувають на безугавному бенкеті, створюють, не порушуючи свого спокою, палаци, атрії, будинки [“коля возлюбленна” тощо], навіть гори, ріки, ліси, поля, ніч, звірів, людей і все інше. [“И веселіє вѣчноє над главою их”]. Якщо ти хочеш бути онуком цієї Авраамової сім’ї і спадкоємцем невидимих та невід’ємних благ, то шануй їх, наслідуй їх, іди за ними й показуй уже тепер, у ніжному віці, що ти маєш вигляд дитини не свині, а лева, пташенятти голуба чи орла, а не сови, що ти не син *Агарі*, служниці

й рабині, але Сарри, яка народжує для волі, коротко кажучи, думай, дбай, старайся не про земне, не про буденне, не про відоме сліпцям і цирульникам, не про нечисте, а про високе, про рідкісне, нове й небесне. Слідуй не порожнім *хитромудроцям софістів*, не роздвоєним копитами свиней, але черпай із тих книг, в яких викладаються такі предмети або подібні до них: Що є філософія? Відповідь: перебувати на самоті із собою, із собою вміти вести розмову. Далі, коли Кратес побачив людину, яка розмовляла сама із собою на самоті, то сказав: “Безсумнівно, не з поганою людиною ти розмовляєш” і т. ін. Саме на таких книгах душа готується до читання Святого Письма, яке є *раєм* благочестивих і янгольських умів, який завжди споглядають, але який ніколи не може переситити. Дивись на тих людей, чії слова, діла, *зір*, хода, рухи, їжа, напої, коротко кажучи, усе життя *скероване всередину*, наче ті сліди, про які говорить Плутарх, звернені всередину, тобто вони не ганяються за вітром і хмарами, а зайняті лиш своєю душею й *слухають самих себе*, аж поки не приготують себе як гідну обитель Бога. І коли Бог оселиться в їхніх душах, коли *запанує* в них, тоді те, що здається юрбі чимось нестерпним, страшним, безплідним, стане для них божественним, сповненим нектару й амброзії, одним словом [“веселіє вѣчноє”] та ін.

Бувай здоров, найдорожчий друже! Твій Григор[ій] Савич.

9

[Харків, друга половина вересня – початок жовтня 1762 р.]

Salve φιλέλλην,
Michaël φιλόμουσε.

Quaesisti me heri, cum e templo egrederemur, cur tibi arrissem ac tanquam risu salutassem, quamquam quidem

leniter subrisi, quod graeci vocant μειδάω, et magis sum visus tibi ridere, quam ipsa re risi; quaesisti, inquam, nec causam dixi, nec nunc dicam, hoc tantum dico, ridere libet, certe tum libuit, imo et nunc libet, ridens et scripsi, et te credo ridentem haec legere, et ubi me videbis, risum ut teneas, vereor. Sed tu, ὦ σοφέ, causam⁵⁵ quaeris? Sed dic mihi, cur tibi hic aut ille color, hic pisciculus magis quam ille, hac forma consuta vestis arridet tibi, id est ad te ridet, illa non item, aut certe minus? At ego tibi risus hesterni causam reddam. Risus quidem (tu risum tene, dum de risu nugor) est germanus foetus gaudii ita, ut saepe pro gaudio ponatur, quale est illud Sarrae, ni fallor: “Смѣх мнѣ сотвори Господь”⁵⁶. Ἰσαὰκ enim hebraea vox dicitur significare τὸ ridebit, quod et pro risu ponitur⁵⁷. Cum igitur quaeris, cur rideam, videris quaerere, cur gaudeam. Ergo causa gaudii est tibi rursum reddenda? O impudentem postulationem! Sed age! accingamur ad hoc quoque Musis fortunantibus; quodsi non vacat audire, differamus in crastinum. Sed instare videris causamque, velut improbus debitum debitor flagitare. Cur igitur heri gavisus sum, rogas? Audi! Quia tua gaudentia τὰ ὄμματα adspexi gaudentem igitur gaudens salutavi gaudio. Quodsi tibi haec causa gaudii mei ex Norvegia esse videtur, confugiam ad aliud ἄσυλον, imo tuo te gladio jugulabo⁵⁸, et quaero: quare nudius tertius tu me prior ἐν τῷ ναῶ risu salutasti? Cur arrisisti mihi? Dic, σοφέ, non te dimittam, meministin? Hactenus, o carissime, sumus jocati jocis non admodum abludentibus a Musis illis castissimis. Sive enim lugemus sive ridemus sive seria agimus sive joca, domino nostro omnia facimus, cui et morimur et vivimus etc.⁵⁹ Eundem precor, ut te servet in castitate sobrietateque. Quod donum cum in te credam esse, te semper videns in congressibus amicissimis, semper gaudebo, saepe ridebo. Quis enim stipes non cum gaudio adspicit μακάριον ἄνθρωπον καὶ τοῦτον τὸν φίλον; ἔρῳσο!

Σὸς Γρ[ηγόριος] ὁ Σ[αββίν].

Simul atque de risu finivi, ecce tibi noster τριπόθητος
Γρηγόρισκος, quem lubentissime ἠγάλασα.

*

Здрастуй, Михайле,
друже еллінів і любителю Муз!

Ти мене вчора питав, коли ми виходили з храму, чому я посміхнувся й ніби сміхом привітав тебе, хоч я лише злегка всміхнувся, що греки називають: μεϊδάω. Тобі здалося, що я сміявся більше, ніж це було насправді. Ти питав, а я не сказав тобі причини, та й тепер не скажу: скажу тільки те, що сміятися можна було тоді, можна й тепер; усміхаючись, я писав цього листа, та й ти, я гадаю, читаєш його з усмішкою; і коли ти мене побачиш, я боюся, що ти не втримаєшся від посмішки. Але ти, *о мудрецю*, питаєш про причину. Однак скажи мені: тобі подобається, тобі усміхається, так би мовити, один колір більше, аніж інший, одна рибка більше, аніж інша, один покрій одягу усміхається, інший – ні, або усміхається менше, аніж інший. І я тобі поясню причину вчорашньої усмішки. Адже сміх (ти не смійся в той час, коли я говорю про сміх!) – рідний брат радості, котрий часто заступає її; такий, якщо не помиляюсь, знаний сміх Сарри: [“Смѣх мнѣ сотвори Господь”]. Бо *Ісаак* по-єврейськи означає “засміється”, а це слово заступає також і сміх. Тому, коли ти питаєш, чого я сміюся, ти ніби питаєш, чого я радію. Значить, і причину радості, мабуть, треба тобі сказати? О безсоромна вимога! Ну що ж! Візьмімося й за цю справу за допомогою Муз. Якщо не вистачить часу для цього, відкладемо на завтра. Але ти, напевно, уперто домагаєшся причини, як пожадливий кредитор вимагає в боржника його борг.

ЗМІСТ

ЛИСТИ

До Михайла Івановича Ковалинського	3
Лист № 1 (від 26 (27?) травня 1762 р.)	3
Лист № 2 (від 9 липня 1762 р.)	4
Лист № 3 (від кінця серпня – початку вересня 1762 р.)	9
Лист № 4 (від початок вересня 1762 р.)	12
Лист № 5 (від середини вересня 1762 р.)	13
Лист № 6 (від середина – друга половина вересня 1762 р.) ...	16
Лист № 7 (від другої половини вересня – початку жовтня 1762 р.)	17
Лист № 8 (від другої половини вересня – початку жовтня 1762 р.)	20
Лист № 9 (від другої половини вересня – початку жовтня 1762 р.)	23
Лист № 10 (від жовтня (?) 1762 р.)	26
Лист № 11 (від жовтня (?) 1762 р.)	30
Лист № 12 (від жовтня 1762 р.)	33
Лист № 13 (від жовтня 1762 р.)	38
Лист № 14 (від жовтня 1762 р.)	40
Лист № 15 (від кінця жовтня – початку листопада 1762 р.)	41
Лист № 16 (від 8 листопада 1762 р.)	44
Лист № 17 (від 13 листопада 1762 р.)	45

Лист № 18 (від 15 листопада 1762 р.)	47
Лист № 19 (від 23 листопада 1762 р.)	49
Лист № 20 (від 29 листопада 1762 р.)	52
Лист № 21 (від 1 грудня 1762 р.)	53
Лист № 22 (від жовтня – грудня (?) 1762 р.)	59
Лист № 23 (від вересня – грудня (?) 1762 р.)	62
Лист № 24 (від 20–23 грудня 1762 р.)	63
Лист № 25 (від початку січня 1763 р.)	66
Лист № 26 (від 23–26 січня 1763 р.)	67
Лист № 27 (від 27 січня 1763 р.)	72
Лист № 28 (від 30 січня 1763 р.)	75
Лист № 29 (від 7 лютого 1763 р.)	77
Лист № 30 (від січня – лютого 1763 р.)	81
Лист № 31 (від 15 лютого 1763 р.)	83
Лист № 32 (від початку другої половини лютого 1763 р.)	84
Лист № 33 (від другої половина лютого 1763 р.)	86
Лист № 34 (від кінця лютого – початку березня 1763 р.)	88
Лист № 35 (від кінця лютого – початку березня 1763 р.)	93
Лист № 36 (від кінця лютого – початку березня 1763 р.)	96
Лист № 37 (від першої половини березня 1763 р.)	97
Лист № 38 (від першої половини березня 1763 р.)	99
Лист № 39 (від першої половини березня 1763 р.)	101
Лист № 40 (від першої половини березня 1763 р.)	104
Лист № 41 (від останнього тижня березня 1763 р.)	104
Лист № 42 (від останнього тижня березня – початку квітня 1763 р.)	105
Лист № 43 (від квітня 1763 р.)	107
Лист № 44 (від 11 травня 1763 р.)	111
Лист № 45 (від другої половини травня – початку червня 1763 р.)	115

Лист № 46 (від другої половини червня 1763 р.)	117
Лист № 47 (від кінця червня 1763 р.)	120
Лист № 48 (від 7 липня 1763 р.)	122
Лист № 49 (від 12 липня 1763 р.)	125
Лист № 50 (від 18 липня 1763 р.)	130
Лист № 51 (від 29 серпня 1763 р.)	134
Лист № 52 (від вересня – жовтня 1763 р.)	137
Лист № 53 (від вересня – жовтня 1763 р.)	139
Лист № 54 (від вересня – жовтня 1763 р.)	141
Лист № 55 (від травня – червня 1763 р.)	142
Лист № 56 (від травня – червня 1763 р.)	145
Лист № 57 (від вересня – жовтня 1763 р.)	149
Лист № 58 (від вересня – жовтня (?) 1763 р.)	152
Лист № 59 (від 28 (29?) жовтня 1763 р.)	153
Лист № 60 (від 8 листопада 1763 р.)	155
Лист № 61 (від 22 листопада 1763 р.)	157
Лист № 62 (від кінця листопада 1763 р.)	159
Лист № 63 (від кінця листопада 1763 р.)	161
Лист № 64 (від кінця листопада 1763 р.)	163
Лист № 65 (від кінця листопада – початку грудня 1763 р.)	166
Лист № 66 (від кінця листопада – початку грудня 1763 р.)	167
Лист № 67 (від кінця січня – початку лютого 1764 р.)	169
Лист № 68 (від лютого – травня 1764 р.)	171
Лист № 69 (від другої половини червня 1764 р.)	175
Лист № 70 (від 8 листопада 1764 р.)	177
Лист № 71 (від листопада 1764 р.)	179
Лист № 72 (від жовтня – листопада 1762 р.)	181
Лист № 73 (від липня 1766 р.)	183

Лист № 74 (від липня – серпня 1765 р.)	188
Лист № 75 (від першої половини 1767 р.)	193
Лист № 76 (від від 25 червня 1867 р.)	195
Лист № 77 (від 1787 р. – початку серпня 1788 р.)	197
Лист № 78 (від 26 вересня 1790 р.)	198
Лист № 79 (від 2 квітня 1794 р.)	203

До Якова Петровича Правицького 296

Лист № 80 (від 3 жовтня 1782 р.)	296
Лист № 81 (від 3 жовтня 1785 р.)	297
Лист № 82 (від 6 березня 1786 р.)	302
Лист № 83 (від 30 березня 1786 р.)	303
Лист № 84 (від 25 квітня 1786 р.)	304
Лист № 85 (від 18 січня 1787 р.)	306
Лист № 86 (від 6 березня 1787 р.)	308
Лист № 87 (від 21 березня 1787 р.)	310
Лист № 88 (від 7 жовтня 1787 р.)	310
Лист № 89 (від 4 серпня 1788 р.)	312
Лист № 90 (від 31 грудня 1788 р.)	317
Лист № 91 (від 30 травня 1785 р.)	317
Лист № 92 (від 5 січня 1792 р.)	320

До різних осіб 341

Лист № 93 (до Іоїля, від початку січня 1758 або 1759 р.) . . .	341
Лист № 94 (до Гервасія Якубовича, від 22 серпня 1758 р.)	342
Лист № 95 (до Федора Ляшевецького, від 1761 р.)	345
Лист № 96 (до Федора Жебокрицького, від 1764 р.)	349
Лист № 97 (до Василя Максимовича, від 1764 р.)	352
Лист № 98 (до Йова Базилевича, від 18 квітня 1765 р.)	357

Лист № 99 (до Василя Степановича Томари, від 20 серпня 1772 р.)	359
Лист № 100 (до Якова Івановича Долганського, від 1772 р.)	360
Лист № 101 (до Якова Івановича Долганського, від 25 лютого 1773 р.)	362
Лист № 102 (до Володимира Степановича Тев'яшова, від 28 листопада 1774 р.)	364
Лист № 103 (до Дмитра Автономовича Норова, від друга половина липня – перша половина серпня 1775 р.) . .	365
Лист № 104 (до Івана Григоровича Диського, від 20 листопада 1778 р.)	365
Лист № 105 (до Артема Дорофійовича Карпова, від 19 лютого 1779 р.)	366
Лист № 106 (до Василя Михайловича Земборського, від 21 лютого 1779 р.)	368
Лист № 107 (до Василя Михайловича Земборського, від 10 травня 1779 р.)	370
Лист № 108 (до Осипа Юрійовича Розальйон-Сошальського, від 1781 р.)	373
Лист № 109 (до Степана Микитовича Курдюмова, від осені – початку зими 1781 р.)	375
Лист № 110 (до Степана Микитовича Курдюмова, від 5 січня 1784 р.)	375
Лист № 111 (до Григорія Івановича Ковалинського, від 2 травня 1785 р.)	377
Лист № 112 (до Івана Васильовича Земборського, від 23 січня 1787 р.)	380
Лист № 113 (до Якова Михайловича Донця-Захаржевського, від 7 грудня 1787 р.)	382
Лист № 114 (до Степана Івановича Тев'яшова, від 10 червня 1788 р.)	383
Лист № 115 (до Григорія Івановича Ковалинського, від 23 вересня 1788 р.)	383

Лист № 116 (до Олексія Степановича Базилевича, від 23 вересня 1788 р.)	386
Лист № 117 (до Єгора Єгоровича Урюпіна, від 10 червня 1790 р.)	387
Лист № 118 (до Петра Федоровича Пискунівського, від 10 червня 1790 р.)	387
Лист № 119 (до Єгора Єгоровича Урюпіна, від 2 липня 1790 р.)	388
Лист № 120 (до Івана Івановича Єрмолова, від другої половини вересня 1791 р.)	381
Лист № 121 (до Наемана Петровича, від 6 грудня 1792 р.)	392

До невідомих осіб	443
Лист № 122	443
Лист № 123	444
Лист № 124	448
Лист № 125	449
Лист № 126	450

PIZNE

Excerpta philologica	464
Vertendi quomodo auctores in vernaculam	464
Autores, qui primum legendi	464
Excerptandum esse legentibus	465
Excerptendi modus	466
Lemmata qui sint facienda	466
Lacrimae et quidquid ad illas	466
Adversariorum exemplum	467
Historica	467
Lemma	468

Філологічні виписки	469
Як перекладати авторів на рідну мову	469
Яких авторів слід читати насамперед	470
При читанні слід робити нотатки	470
Як робити нотатки	470
Як робити короткі нотатки	471
Сльози та все, що до них належить	472
Приклади зауважень	472
Історичні нотатки	472
Лема	473
Сон	480
P[ublilii] Terentii Comoedia, quae vocatur <i>Adelphi</i>	485

ДОДАТОК

<i>Ковалинський Михайло. Жизнь Григорія Сковороды</i>	490
---	-----